

Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi
Turkey Journal of Theological Studies
[Tiad-2017]

[Tiad], 2019, 3 (2): 238-258

**Nizâmülmülk'ün Siyâsetnâme Adlı Eserinde Tarım Politikaları ve
Ebû Yûsuf'un Bu Alandaki Görüşleriyle Karşılaştırılması**

Agricultural Policy in Nizamulmulk's Siyasetname and Comparison with Abu
Yusuf's Views in This Field

Fatih OĞUZAY

**Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi İslam
Tarihi Anabilim Dalı**

**Assistant Professor, Çanakkale Onsekiz Mart Uni., Faculty of Theology,
Department of Islamic History**

foguzay@comu.edu.tr

orcid.org/0000-0003-2339-3815

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 04.09.2019
Kabul Tarihi / Accepted : 25.10.2019
Yayın Tarihi / Published : 25.10.2019
Yayın Sezonu : Aralık
Pub Date Season : December

Atıf/Cite as: Oğuzay, Fatih . "Nizâmülmülk'ün Siyâsetnâme Adlı Eserinde Tarım Politikaları ve Ebû Yûsuf'un Bu Alandaki Görüşleriyle Karşılaştırılması". Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi 3 / 2 (Aralık 2019): 238-258 .

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/tiad>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU- Karabuk University, Faculty of Theology, Karabuk, 78050 Turkey. All rights reserved.

Nizâmülmülk'ün Siyâsetnâme Adlı Eserinde Tarım Politikaları ve Ebû Yûsuf'un Bu Alandaki Görüşleriyle Karşılaştırılması

Öz

Büyük Selçuklu Devleti'nin meşhur veziri Nizâmülmülk, Siyâsetnâme adlı eserini, Sultan Melikşah'ın isteği doğrultusunda kaleme almıştır. Sultana takdim ettiği bu çalışmada başarılı bir yönetimin esasları olarak gördüğü adalet, liyakat, hoşgörü gibi temel kavramlara vurgu yapmakta, devletin bekası için önem arz eden meselelere yer vermektedir. Söz konusu dönemde halkın büyük bir kesiminin geçimini sağladığı tarım, toplumun gıda temininde ve maddi refahının sağlanmasında oldukça önemli bir yere sahipti. Ayrıca devlet hazinesinde tarım vergilerinin payı büyüktü. Bu nedenle halkın refahı, hazine gelirlerinin devamı ve dolayısıyla devletin bekası açısından tarım alanındaki politikaların titizlikle uygulanması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Nizâmülmülk'ün Siyâsetnâme adlı eserinde yer alan Selçuklu tarım politikasına yönelik tespit ve tavsiyeleri araştırmanın konusunu oluşturmaktadır. Eserde ele alınan tarım politikalarının derlenmesi, referans noktalarının tespit edilmesi ve değerlendirilmesi başlıca yöntemi oluşturmaktadır. Böylece Hz. Peygamber'den itibaren şekillenmeye başlayan tarım kültürünün Büyük Selçuklu Devleti'ndeki yerinin tespiti hedeflenmektedir. Ayrıca dönemin iktisadi, sosyal ve kültürel hayatının anlaşılmasına da katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Büyük Selçuklu Devleti, Nizâmülmülk, Siyâsetnâme, Ebû Yûsuf, Kitâbü'l-Harâc, Tarım Politikaları.

Agricultural Policy in Nizamulmulk's Siyasetname and Comparison with Abu Yusuf's Views in This Field

Abstract

Nizamulmulk, the great statesman, wrote his book Siyasetname, at the request of Sultan Meliksah. In this study, which he presented to the sultan, the principles of successful management are discussed. He emphasizes basic concepts such as justice, merit and tolerance. It covers issues that are important for the state. In the period in question, the agricultural sector, which provided the livelihood of a large part of the population, had a very important place in ensuring the food supply and financial welfare of the society. In addition, the share of agricultural taxes in the state treasury was quite large. For this reason, he emphasizes that agricultural policies should be implemented meticulously in terms of the welfare of the people, the continuation of treasury revenues and thus the survival of the state. The recommendations of agricultural policy in his work are the subject of the research. The main method is to compile the data on agriculture in his book and to determine and evaluate the references. Thus, it is aimed to determine the Islamic agricultural culture in the Seljuk State. In addition, it is aimed to contribute to the understanding of social and economic life of Seljuk period.

Keywords: History, Seljuk State, Nizamulmulk, Siyasetname, Abu Yusuf, Kitab al-Kharac, Agricultural Policies.

Giriş

Sultan Melikşah (465/1072-485/1092), devlet adamlarından, devlet meseleleri üzerinde düşünerek yönetimdeki eksiklikleri ve çözüm yollarını içeren bir eser yazmalarını emretmişti. Bu tespitlerin yapılmasında önceki devletlerin ve idarecilerin tecrübelerinden de istifade edilmesini istemişti. Böylece elde edilecek veriler ile uygulanacak başarılı bir yönetim sayesinde dünyada saltanatın bekası temin edileceği gibi, işlerin Allah'ın (c.c) rızasına uygun bir şekilde yürütülmesi sağlanacaktı. Bu, Allah'ın (c.c), kendisine ve devletine verdiği nimetlerin karşılığı olarak dikkat edilmesi gereken bir husustu.¹

Nizâmülmülk, Kıvâmüddeve ve'd-dîn, Vezîr-i Kebîr, Hâce-i Büzürg, Atabekü'l-cüyûş gibi lakaplar ile tanınan Büyük Selçuklu Devleti'nin meşhur veziri ve İslâm dünyasının sayılı devlet adamlarından biri olarak tarihe geçen Ebû Ali Hasen b. Ali b. İshâk et-Tûsî (455/1063-485/1092)² araştırmaya konu olan *Siyâsetnâme* adlı çalışmasını sultanın bu isteği üzerine kaleme aldığını ifade etmektedir. Sultan Melikşah'ın arzu ettiği dünya ve ahiret saadetinin sağlanması açısından eserine oldukça güvenmekte hatta bu açıdan idareciler için vazgeçilmez bir kaynak olduğunu iddia etmektedir.³

Görüldüğü üzere Sultan Melikşah, yönetimle ilgili ilke ve esasların İslâm'a aykırı olmaması gerektiğine özellikle vurgu yapmaktadır. Buna bağlı olarak Nizâmülmülk, bu amaçla kaleme aldığı eserinde yeri geldikçe ayet ve hadisleri zikretmekte, Hz. Peygamber'in ve halifelerin uygulamalarını örnek göstermektedir.

Her ne kadar müellif doğrudan işaret etmemiş olsa da aynı amaçlarla önceki dönemlerde telif edilen eserlerden istifade ettiği anlaşılmaktadır.⁴ Zira öncesinde İslâm dünyasında, yöneticilere yol göstermek ve idari sistemin temelini oluşturmak amacıyla eserler kaleme alınmıştı. Bilhassa bu türün ilk örneği olan ve tarım politikalarının genişçe ele alındığı Ebû Yûsuf'un (113/731-182/798) *Kitâbü'l-Harâc*⁵ adlı eseri bu bağlamda zikre değerlidir. Nitekim

¹ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, haz. M. Altay Köymen (Ankara: TTK Yayınları, 2016)

² Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33: 194-196; Muharrem Kesik, "Büyük Selçuklu Devleti Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizâmülmülk (1018-1092)", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (Bahar 2018): 53-81.

³ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 2, 191.

⁴ *Siyâsetnâme*'nin bu türdeki eserler ile ilişkisi için bir örnek olarak bkz. Ömer Menekşe, "İslâm Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi ve Nizâmülmülk Örneği", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/3 (2005): 193-211.

⁵ Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, *Kitâbü'l-Harâc*, (Beyrut: Daru'l-Maarif, 1979)

araştırma esnasında Nizâmülmülk'ün tarım politikalarının değerlendirilmesinde bu eser referans alınmıştır.

Araştırmada *Siyâsetnâme'nin* Mehmet Altay Köymen tarafından hazırlanan ve Türk Tarih Kurumu tarafından yapılan baskısı esas alınmıştır. Müellifin sistematize ettiği tarım politikalarının anlaşılması, kaynaklarının saptanması ve aradaki etkileşimin tespiti amacıyla ilgili hadislerden, “*emvâl*”, “*harâc*”, ve “*siyâsetnâme*” eserleri⁶ ile “*İlk Dönem İslâm Dünyasında Tarım Politikaları*”⁷ başta olmak üzere “*Hz. Peygamber Döneminde Tarım Kültürü*”,⁸ “*Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Tarım ve Toprak Sistemi*”,⁹ “*Nizâmülmülk ve Selçuklu İktâ'ının Şekillenmesindeki Rolü*”,¹⁰ gibi konuyla ilgili araştırmalardan istifade edilmiştir.

Hz. Peygamber'in düzenlemeleriyle birlikte Medine'de tarım kültürü şekillenmeye başlamıştı. Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren coğrafi olarak hızla genişleyen ve dünyanın en verimli tarım alanlarını hâkimiyeti altına alan İslâm devletlerinde tarımın başarılı bir şekilde organize edilmesi büyük önem arz ediyordu. Zira halkın refahı, gıda temini ve devlet hazinesi açısından tarım bu dönemlerde büyük bir paya sahipti. Mezopotamya bölgesi ve Mısır gibi dünyanın başlıca tarım merkezlerinden her yıl elde edilen gelirler, İslâm Medeniyetinin inşasında önemliydi. Bu nedenlerle İslâm devletleri, tarım hayatının geliştirilerek sürdürülmesi amacıyla tarım politikalarına önem vermişlerdi. Türk-İslâm devletleri de kendi coğrafyalarındaki tarım hayatını organize ederken bu temel prensipleri merkeze almışlardı. Yukarıda bahsi geçen eserler ile araştırmaya konu edilen *Siyâsetnâme* bu tarım politikalarını yansıtması bakımından önem arz etmektedir. Benzer şekilde Anadolu Selçuklu Devleti'nde de çiftçilerin, iktâ¹¹ sahiplerinin ve vergi memurlarının durumlarını

⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*; Bu alandaki eserlerle ilgili bilgi için bk. Cengiz Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi: Harac ve Emval Kitapları* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015); Hasan Hüseyin Adaloğlu, “*Siyâsetnâme*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 304-306.

⁷ Fatih Oğuzay, “*İlk Dönem İslâm Dünyasında Tarım Politikaları: Ebû Yûsuf'un Kitâbü'l-Harâc Adlı Eseri Bağlamında*”, *II. Uluslararası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Sempozyumu (Çanakkale, 2-4 Kasım 2018)*, ed. Dinçay Köksal (Çanakkale: Aralık 2018), 2: 326-339.

⁸ Fatih Oğuzay, *Hz. Peygamber Döneminde Tarım Kültürü* (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008)

⁹ Fatih Oğuzay, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Tarım ve Toprak Sistemi* (Bursa: Emin Yayınları, 2016)

¹⁰ Erkan Göksu, “*Nizâmülmülk ve Selçuklu İktâ'ının Şekillenmesindeki Rolü*”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (Bahar 2018): 147-164.

¹¹ Terim olarak iktâ: Devletin tasarrufundaki tarım arazileri başta olmak üzere gayr-i menkullerin mülkiyetinin, işletme veya faydalanma haklarının devlet otoritesi tarafından belirli amaçlarla bazı kimselere tahsis edilmesiydi. Başlıca amaçlar Hz. Peygamber'in hedeflediği gibi insanların kalplerini İslâm'a ısındırmak veya sonraki dönemlerde uygulandığı şekliyle askerlerin ve devlet adamlarının ücretlerini ödemek şeklinde çeşitlilik göstermekteydi. Bkz. Mustafa Demirci, *İktâ, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 43-47; Ayrıca bkz. Oğuzay, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Tarım ve Toprak Sistemi*, 318-321.

tanzim eden eserlerin kaleme alındığı ve idareciler tarafından takdirle karşılandığı bilinmektedir.¹²

Devletin veziri olması yönüyle Siyâsetnâme adlı eserinde teoride ortaya koyduğu bilgileri aynı zamanda uygulamaya geçiren Nizâmülmülk'ün, bu eserde yer alan tarım politikasına dair tespit ve tavsiyeler araştırmanın konusunu oluşturmaktadır. Eserde ele alınan bu meselelerin derlenmesi, referans noktalarının tespit edilmesi ve değerlendirilmesi başlıca yöntemi oluşturmaktadır. Bilhassa bu alanda ilk olma özelliğini taşıyan, Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâc* adlı eseriyle karşılaştırılması yapılmıştır. Böylece Hz. Peygamber'den itibaren İslâm dünyasında şekillenmeye başlayan tarım kültürünün Büyük Selçuklu Devleti'ndeki yerinin tespiti hedeflenmektedir. Ayrıca dönemin siyasi, sosyal, kültürel ve iktisadi hayatının anlaşılmasına katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

1. Devletin Tarım Alanındaki Sorumlulukları

Halkın büyük bir kesiminin tarımla iştigal ettiği bu dönemde devletin öncelikli görevi, hâkim olduğu bölgelerde adil bir yönetimi sağlamaktır. Adaletin sağlanması sadece sultanın bunu emretmesiyle gerçekleşmezdi. Devlet tarafından atanıp yetkilendirilen memurların insanlara kaba davranmamaları ve herhangi bir şekilde görevlerini kötüye kullanmamaları şarttı. Bu amaçla tayin, teftiş ve cezalandırma mekanizmalarının sistemli bir şekilde çalıştırılması önemliydi. Halkın büyük bir kesimini ve devlet bütçesinin önemli bir payını oluşturan tarım mahsulleri vergilerinin tahsili bilhassa üzerinde titizlikle durulması gereken meselelerin başındaydı. Vergilerin tahsilindeki bir zafiyet bütçeyi zayıflatıp devletin bekasını tehdit ederdi. Diğer taraftan çiftçilere yüksek vergilerin yüklenmesi veya memurların keyfi uygulamalar ile çiftçilere kaba davranmaları, haksız kazanç sağlamları çiftçilerin devlete olan güvenini kaybetmelerine, maddi sıkıntılar nedeniyle topraklarını terk edip üretimi bırakmalarına sebep olurdu. Nitekim Nizâmülmülk'ün uyarısıyla saltanat nimetine sahip olmanın gerektirdiği en temel sorumluluk, halka ihsanda bulunmak ve adaleti sağlamaktır. Halkın hayır duası devam ettiği müddetçe devlet payidar olmaya devam ederdi. Aksine zulüm ise ancak devletin sonunu getirirdi. Bu hususu "mülk küfürle devam eder, zulüm ile devam etmez." ifadesiyle net bir şekilde ortaya koymaktadır.¹³

Zikrettiği bazı örnek rivayetler ile idarecilerin ahiretteki hesaplarının çok daha çetin olacağını, sultanın da bütün reayasından sorumlu olduğunu, mümkün

¹² Mikail Bayram, "Türkiye Selçuklularında Köy Teşkilâtı", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 6 (Bahar 2017): 53-64.

¹³ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 10-11.

olduğunca devlet işleriyle bizzat ilgilenmesi gerektiğini dile getirmektedir.¹⁴ Bütün işlerini koşulsuz, şartsız vezirine terk eden ve ava, eğlenceye dalan gafil hükümdarın ibretlik hikâyesini örnek olarak zikretmektedir. Vezirin bütün halk kesimleri üzerinde yaptığı baskı ve zulüm ülkeyi harabeye çevirmiş, hazinenin boşalmasına sebep olmuştu. Bu vezirin, haraç vergilerini yükseltmesini ve tarım arazilerine el koymasını kasıtlı tahrip politikaları olarak değerlendirmektedir.¹⁵ Bu hususa dikkat çekmek amacıyla verilen benzer bir örnekte Nişaburlu bir kadın, Sultan Mahmud'a gelerek âmilin¹⁶ kendisine ait bir tarlaya haksız şekilde el koyduğundan dert yanmış ve yardım istemişti. Sultan yazdığı emirname ile derhal kadının tarlasının iade edilmesini emretmişti.¹⁷

Sultan, valilerine ve bütün devlet memurlarına hâkim olup adaleti temin edemezse zulüm artar ve devlet çökerdi. İktâ sahiplerinin reyadan yılda iki, üç kez vergi tahsil etme yoluna gitmeleri ve haksız yere vergiyi arttırmaları bu zulüm örnekleri arasındaydı.¹⁸ Bu hassas meseleye dikkat çeken Ebû Yûsuf da ister devlet memurları aracılığıyla olsun, ister mültezimler aracılığıyla olsun vergi toplayanların teftiş edilerek adaletli davranmalarının temin edilmesini zaruri görmekteydi.¹⁹

Nizâmülmülk çokça vurguladığı adalet-bekâ ilişkisini temellendirirken, Sâsânî tarihinden verdiği örneklerden anlaşıldığı gibi tarihi tecrübeden istifade etmektedir.²⁰ Bununla birlikte adalet-bekâ vurgusunun Ebû Yûsuf tarafından daha önce benzer şekilde ifade edildiği görülmektedir. Ona göre tarım vergilerinin tahsilinde devletin adil ve hoşgörülü olması, gücü yetmeyenlere şefkatle yaklaşması gerekirdi. Devlet memurlarının vergi mükelleflerine zulmetmesine, baskı yapmasına asla fırsat verilemezdi. Bu adalet sayesinde İslâm coğrafyası mamur olur ve devlet hazinesi artardı. Refah ve dirlik ancak adaletle sağlanır, baskı ve zulüm ile de ortadan kalkardı. Adil düzenlenmeyen veya memurlar tarafından adil uygulanmayan tarım sistemi sadece çiftçilerin mağdur olmasına değil zamanla İslâm diyarlarının harap olmasına da sebep

¹⁴ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 10-11.

¹⁵ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 20-27.

¹⁶ Hz. Peygamber döneminden itibaren devlet memurları için kullanılan bu tabir bilhassa vergi memurları için kullanılmaktaydı. Bkz. Mehmet Erkal, "Âmil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 58-60.

¹⁷ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 61.

¹⁸ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 56.

¹⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 106-107; Ayrıca bkz. Oğuzay, "İlk Dönem İslâm Dünyasında Tarım Politikaları", 2: 336-338.

²⁰ Bölgede kurulan devletlerin etkileşim içerisinde olması kaçınılmaz olduğu gibi bilhassa büyük devletlerin tarihlerinden ve sistemlerinden istifade etmek başarılı bir yönetimin tesisinde önemliydi. Örneğin bkz. Yılmaz Karadeniz, "Selçuklu Devleti'nin Sınırları ve Ordusu'nun Sasani Devleti İle Benzerliği Meselesi", *Asia Minor Studies* 6/11 (Ocak 2018): 134-144.

olurdu.²¹ Görüldüğü üzere İslâm'ın en temel düsturlarından olan adalet vurgusu bilhassa halkın çoğunluğunu teşkil eden vergi mükellefi çiftçiler temelinde ele alınmaktadır.

Adil yönetimi tesis etmenin dışında devletin çiftçilere ihsanda bulunması, zor zamanlarda onlara sahip çıkması ve onların gücünü aşan büyük projeleri hayata geçirmesi eserde zikredilen sorumluluklar arasındadır. Kanallar açmak, belli başlı ırmaklara yataklar kazmak, büyük sular üzerine köprüler inşa etmek, köyleri ve tarım alanlarını mamur etmek devletin başlıca görevleri arasında sayılmaktadır. Bunlar, halkın memnuniyeti sağlayan ve rıza-i ilahiye mazhar olan çalışmalar olarak değerlendirilmektedir.²² Büyük nehirler üzerine sulama sistemleri kurmak ve gerekli ıslah çalışmalarını yapmak gibi yükümlülüklerin çiftçilere değil devlete ait olduğunu belirten Ebû Yûsuf da bu işlerin ehemmiyetle takip edilmesine vurgu yapmaktaydı. Çiftçilerden gelen bu tür taleplerin dikkate alınmasını, yapılan incelemelerden sonra ıslah faaliyetlerinin faydalı olacağını tespiti durumunda masrafların devlet bütçesinden karşılanmasının hem halkın refahı hem de devlet bütçesi açısından önemine dikkat çekmekteydi.²³

Devlete düşen sorumluluklardan biri de kanunla belirlenen vergiler dışında çiftçilere gereksiz bir yük oluşturmamaktı. Sultan alayıyla hareket edip yola çıktığında her merhalede ot ve erzak sıkıntısı yaşandığına dikkat çeken müellif, bu ihtiyacın giderilmesi için çevredeki köylülerden erzak ve ot tedarikine gidildiğini bunun ise asla caiz olmadığını vurgulamaktadır. Bu nedenle her konaklama merkezinin bulunduğu bölgede bir miktar arazinin *hass* adıyla ayrılmasını istemektedir. Sultan bu bölgelerden geçecek olursa *hass* araziler bu amaçla kullanılacak, geçmezse mahsul hasat edilip geliri hazineye aktarılacaktı.²⁴ Anlaşıldığı üzere Sultan veya devlet adamlarının seyahatleri esnasında uğradıkları köy ve kasaba halkları onlara izzet ve ikramda bulunmak üzere zahmete giriyorlardı. Muhtemelen bazı kalabalık alaylar, kırsal bölgedeki halkın gücünü aşan ve karşılamakta zorlandıkları ihtiyaçlara sahip olabiliyordu. Ayrıca bu durum zamanla bir takım devlet adamları tarafından suistimal edilebilir, güzergâhları üzerindeki halktan hizmet beklemelerine ve hatta onların mallarına kendi ihtiyaçları adına el koymalarına sebep olabilirdi.

²¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 111; Ebû Yûsuf'un bu konudaki görüşleri için bk. Oğuzay, "İlk Dönem İslâm Dünyasında Tarım Politikaları", 2: 337.

²² Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 9.

²³ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 109-110; Ayrıca bk. Oğuzay, "İlk Dönem İslâm Dünyasında Tarım Politikaları", 2: 332.

²⁴ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 85.

Bu meselenin bu şekilde devlet eliyle çözülmesi oldukça isabetli bir çözüm önerisiydi.

Nizâmülmülk, tarım arazilerinin iktâ ile işletilmesi durumunda devletin kontrolünün ve teftişinin önemine dikkat çekmektedir. İktâ sistemiyle yönetilen bir bölgenin harap olduğu veya buradaki halkın yerlerini terk etmeye başladıkları haberi geldiğinde devlet derhal has adamlarından birini göndererek durumu ciddiyetle soruşturmalıydı. Bu şahıs problemlili bölgede bir ay kalıp, iktâ sahibinin, âmilin ve halkın durumunu araştırır, bölgedeki şikâyetleri ve mazeretleri değerlendirirdi. Problemlile ilgili tespitleri en doğru şekilde saraya ileterek devletin meseleyi çözmesini sağlardı. Ülkenin mamur kalması, çiftçilerin geçim temininde zorluk çekmemesi ve topraklarını terk etmemesi için bu tür bir teftiş ve istihbarat sultanın asli görevlerinden biri olarak değerlendirilmektedir.²⁵

Vilayetlerde gelir ve giderler dikkatle takip edilir ve gerekli tasarruf tedbirleri alınır. Zira âmillerin durumlarını, muamelelerini takip etmek, gelir-giderleri bilmek, hazineyi güçlendirmek ve erzak depoları kurmak devletin temel vazifeleri arasındaydı.²⁶

2. Vergi Memurlarının Tayini ve Teftişi

Halkın büyük bir kesimini ilgilendiren vergi tahsilinde, memurlar devleti temsil etmekteydiler. Onların en ufak bir kaba davranışları ve hatta suistimalleri insanların devlete olan güveninin sarsılmasına sebep olurdu. Bu olumsuzlukların engellenemeyip yaygınlaşması ise devlet açısından bir felaket sebebiydi. Bu nedenle vergi işlerine dünya malına meyletmeyen, kendi menfaatlerinin peşinde olmayan, dindar kimselerin seçilmesi padişahın sorumlu olmaması bakımından önemliydi.²⁷ Vergi tahsilinin bizzat devlet eliyle yapılması gerektiğini düşünen Ebû Yûsuf da bilhassa vergi memurlarının dindar, adil, dürüst, insanlara güven veren, istişare ile iş yapan ve tehditlere boyun eğmeyen cesur kimselerden seçilmesi gerektiğine vurgu yapmaktaydı.²⁸

Vergi toplamakla görevlendirilen âmiller, kendi hallerine bırakılmazdı. Kanunlara aykırı bir iş yapıp yapmadıklarının devlet tarafından kontrol edilmesi gerekli görülmekteydi. Görevi suistimal edip halktan, belirtilenden fazla vergi alanlar şiddetle cezalandırılır, görevden alınır ve bir daha kendilerine asla iş verilmezdi. Topladıkları fazlalıklar da sahiplerine iade edilirdi. Böylece diğer âmiller ibret alır ve görevi kötüye kullanıp halka

²⁵ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 111.

²⁶ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 188-189.

²⁷ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 40.

²⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 106-107; Ayrıca bk. Oğuzay, "İlk Dönem İslâm Dünyasında Tarım Politikaları", 2: 336.

zulmedemezlerdi. Halkın güvenin kazanıldığı bu adalet ile ülke mamur kalır, sultan uzun ömürlü olur, hazine de dolardı.²⁹

Adil vergi düzeninin sağlanması amacıyla ilgili memurların takibinde en önemli yöntemlerden biri olarak şikâyet hakkının teminini zaruri görmektedir. Ona göre, devletin selameti açısından sultanın huzuruna girmenin zorluğundan daha zararlı ve huzura girmenin kolaylığından daha faydalı bir şey yoktu. Mağdurların saraya kadar rahatça şikâyetlerini ilettiklerini bilen memurlar ve idareciler halka zulmetmeye veya kaba davranmaya cesaret edemezler, belirlenen vergilerin dışında en ufak bir şey talep edemezlerdi.³⁰

Benzer şekilde vergi âmillerinin adaleti sağlamakla görevli kadılar gibi titizlikle seçilmesi gerektiğinden bahseden Ebû Yûsuf, vergi memurluğunun liyakatsiz, farklı amaçlarla bu işin peşinde koşan kimselere verildiğini, onların da halka zulmettiklerinin bilindiğini aktardıktan sonra bu görevlilerin takip edilmesini, görevi kötüye kullananların diğerlerine örnek olacak biçimde şiddetli bir şekilde cezalandırılması gerektiğini söylemektedir.³¹ Onlar teftiş edilip cezalandırılmazsa yaptıkları zulüm devlete mal edilir, zamanla halkın desteğini ve güvenini kaybeden devlet çökmeye yüz tutardı. Bu nedenle gerekirse halifenin başkanlık edeceği mezâlim mahkemelerinde görevi kötüye kullananlar cezalandırılmalıydı. Bu sayede halkın güveni kazanıldığı gibi diğer memurların yanlış işlere teşebbüs etmeleri de önlenmiş olacaktı. Vergi mükellefleri şikâyet kapısının açık olduğunu görmeliydiler. Her ne şekilde olursa olsun görevi kötüye kullananlara bir daha asla devlet işi verilmemeliydi.³² Görüldüğü üzere müellifin uyarıları ile Ebû Yûsuf'un toprak vergilerinin tahsilinde dikkat çektiği problemler ve çözüm önerileri arasında ciddi benzerlikler mevcuttur.

Ebû Yûsuf'un yukarıda zikredilen liyakat prensibine benzer şekilde Nizâmülmülk de uyarılarda bulunmakta, bu işlerin peşinden koşan muhterislere değil, ehline verilmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Bazı kifayetsiz muhterislerin onlarca memuriyeti kendi uhdesinde toplamaya çalışarak sistemi çökerttiğinden bahseden Nizâmülmülk, bu görevlerin mezhebi, itikadı sağlam, asil ve dindar kimselere verilmesini gerekli görmektedir. Kabul etmeseler dahi bu ehil kimselere işin yüklenmesini en isabetli atama olarak zikretmektedir. Böylece mal zayi olmaz, halk memnun

²⁹ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 20.

³⁰ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 52.

³¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 106-108.

³² Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 111-112. Ebû Yûsuf'un bu konudaki görüşleri için bk. Oğuzay, "İlk Dönem İslâm Dünyasında Tarım Politikaları", 2: 336-337.

kalır, iktâ sahipleri ve şöhretliler zarara uğramaz, padişahın da huzuru kaçmaz demektedir.³³

Nizâmülmülk'ün tarım vergilerinin tahsilinde olduğu gibi devlet işlerinde kullanılacak memurların dindar ve mezhebi sağlam kişilerden seçilmesini vurguladığı görülmektedir. Bu konuda yaptığı vurgular, sünniliği benimseyen ve destekleyen Selçuklu devletinin bu alandaki temel politikası gereğiydi. Aynı zamanda içerisinde bulunduğu dönemin siyasi problemleriyle yakından ilgiliydi. Zira Şiiler ve çeşitli batnî fırkalar bu dönemde Büyük Selçuklu Devleti için ciddi tehditler oluşturmaktaydı. Bunlarla mücadele etmek ve sünnî düşüncüyü güçlendirmek amacıyla askeri tedbirlerin yanı sıra medreseler sistemli bir şekilde yaygınlaştırılmıştı.³⁴ Dolayısıyla Nizâmülmülk'ün mezhepler konusundaki bu hassasiyeti sünnî düşüncenin korunması ve devletin bekasını sağlamak amacını taşıyordu.

Nizâmülmülk'ün zikrettiği liyakat sadece hesap ve ölçüm işlerindeki maharetten ibaret değildi. Devleti temsil eden memurların gittikleri köy ve kasabalarda halka iyi davranmaları, insanlara güven vermeleri çok önemliydi. Bu amaçla sultana Hz. Ömer'in bir uygulaması örnek verilmektedir. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın valiliği döneminde Bağdat, Basra, Vâsıt civarlarında görev yapmakta olan Yahudi bir âmil vardı. Müslümanlar halifeye mektuplar yazarak bu görevlinin kendileriyle alay ettiğini, görevini kötüye kullandığını söyleyerek şikâyetçi oldular. Halife Hz. Ömer, valiye mektup yazarak âmilin değiştirilmesini emretmişti. Âmilin yeteneklerini fark eden vali ise bundan kaçınmıştı. Durumu takip eden halifenin sert ikazı sonrası vali, derhal bu memuru görevden almış ve bir Müslümanı bu işe atamıştı. Bundan sonra bir yıl içerisinde halk sükûnete ermişti.³⁵

Vergi memurlarının seçilmesi, tayini, takibi ve teftişinde dikkatli davranılması gerektiğine vurgu yapan müellif, işini düzgün bir şekilde yapan memurların da mağdur edilmemesi, gereksiz yere işten çıkarılıp muhtaç duruma düşürülmemesi gerektiğini düşünmektedir. Devlete hizmeti geçen bu âmillerin işsiz güçsüz ve devlet gelirlerinden paysız bırakılmaması gerekirdi. Aksi takdirde tıpkı askerler gibi onlar da küser ve sultanın hatalarını, adamlarının

³³ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 136.

³⁴ İbrahim Kafesoğlu, "Nizâmülmülk", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964) 9: 332; Ahmet Ocak, "Nizâmülmülk'ün Dinî ve Fikrî Hayatı", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (Bahar 2018): 35-44; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (Bahar 2018): 15-18.

³⁵ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 148-150.

kusurlarını ortaya dökmeye başlar hatta nihayetinde bir isyana sebep olabilir diyerek konunun ehemmiyetine dikkat çekmektedir.³⁶

3. Verginin Tahsilinde Yöntem

Müellifin bu konuda üzerinde durduğu öncelikli mesele, devlet tarafından bu göreve getirilen âmillerin, haraç ve öşür vergilerini tahsil ederken Allah'ın kullarına nezaketle, hoşgörülü bir şekilde muamele etmelerinin gerekliliği idi. Mahsul hasat edilinceye kadar beklentilerinin, vergi bedellerini tahsil etme konusunda aceleci davranmalarının onlara tembihlenmesini gerekli görmektedir. Aksi halde çiftçiler, hasat işinde ve mahsulün pazarlanmasında aceleye düşer ve zarar ederler, hatta henüz hasat edemedikleri mahsulü düşük fiyattan satmak zorunda kalırlardı. Bu tür zararlar da çiftinin toprağını kaybetmesine veya sermaye yetersizliğinden dolayı toprağı işleyememesine sebep olurdu. Görüldüğü üzere Nizâmülmülk, çiftçilerin toprağı terk etmesi ve tarım arazilerinin atıl kalması ihtimaline dikkat çekmektedir. Diğer taraftan devlet gelirlerinin devamlılığı açısından tarımsal üretimin sürdürülmesi ve hatta iyileştirilerek artırılmasının gereklilik arz ettiğini vurgulamaktadır. Bu amaçla âmillerin, vergi tahsili esnasında maddi sıkıntı içerisindeki çiftçilerle karşılaştıklarında onlara baskı yapmak bir tarafa, maddi destek vererek ziraatın sürdürülmesi açısından zaruri ihtiyaçlar olan öküz ve tohum gibi gereksinimleri sağlamalarını istemektedir. Böylece halkın refahı sağlandığı gibi vergi gelirlerinin de devamı temin edilir demektedir.³⁷

Vergi tahsilinde çiftçilere hoş görülü davranılması Ebû Yûsuf'un da hassasiyetle üzerinde durduğu bir konu olmuştur. Hatta vergi âmillerinin, ceza amacıyla dayak ve güneş altında bekletmek gibi şiddet uygulamalarının yanı sıra kendi adlarına haksız kazanç sağlamak için mükelleflere yaptıkları zulümlerden örnekler vererek bu davranışların bir an önce engellenmesi gerektiğini belirtmektedir.³⁸ Aksi takdirde aslında adaleti emreden halife, insanlar tarafından zulmün kaynağı olarak addedilir ve halk yönetime küsüp tavrı alır. Zira bu memurlara yetkiyi ve gücü veren bizzat halifeydi.³⁹

Görüldüğü üzere söz konusu dönemde halkın büyük bir kesimi tarımla işgal ettiği ve devlet gelirlerinin de önemli bir kısmı tarım vergilerinden oluştuğu için bu alandaki vergi tahsil politikalarının titizlikle uygulanmasına vurgu yapılmaktadır. Memurların özenle seçilmesi ve teftiş edilerek takiplerinin

³⁶ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 144-145.

³⁷ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 19.

³⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 109.

³⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 111-112.

yapılması hem halk hem de devlet açısından hayati bir mesele olarak ele alınmaktadır.

Verginin tahsilinde ele alınan mevzulardan biri de tarım arazilerinin aracilar vasıtasıyla işletilip vergilerinin tahsil edilmesidir. İktâ yöntemini mümkün gören Nizâmülmülk, ordu mensuplarının maaşlarının belirlenmesi konusunda iktâ ile asker sağlama yöntemine kuşkuyla yaklaşmaktadır. Önceki padişahların iktâ sistemini tercih etmediklerini, sınıflarına ve rütbelere göre askerlerin maaşlarını devlet hazinesinden ve mümkün oldukça bizzat kendi katılımlarıyla verdiklerini bildirmektedir. Böylece sultan, kontrolü elinde bulundurduğu gibi askerlerin kendilerine olan bağlılıklarını da arttırması mümkündü. Maaşlarını devlet hazinesinden alan âmiller tarafından ülkenin dört bir tarafından toplanan para ve malların merkez hazineye gönderilmesi ve buradan bütün askerlere dağıtılmasını doğru bulmaktaydı. Ancak ne yazık ki bu sistem en son Sultan Mahmud zamanında uygulanmıştı.⁴⁰ Nizâmülmülk'ün, uygulamadaki zorluğuna rağmen sultana verdiği bu tavsiye ile bilhassa merkezi otoritenin güçlendirilmesini amaçladığı anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte uygulamadaki pratik faydaları nedeniyle onun vezirliği döneminde Büyük Selçuklu Devleti'nde iktâ yöntemi yaygınlık kazanmıştı.⁴¹ Askerler başta olmak üzere devlet adamlarının maaşlarının karşılanması amacıyla tarım arazilerinin yıllık vergilerinin tahsis edilmesi şeklinde gerçekleştirilen askeri iktâ yönteminin kurulmasında ve yaygınlaştırılmasında Nizâmülmülk'ün etkili olduğu bilinmektedir. Büyük Selçuklular döneminde onun teorik bilgisi ve pratikte uygulaması ile sistematik bir şekilde yaygınlaşan iktâ sistemi adeta Nizâmülmülk adıyla özdeşleşmişti. İslâm öncesi Sâsânî İmparatorluğunda ve Türk Devletlerinde varlığı bilinen iktâ sisteminin Hz. Peygamber'den itibaren İslâm dünyasında gösterdiği gelişmelerden de haberdar olan Nizâmülmülk, sistemi geliştirerek yaygınlaştırmış ve sonraki Türk devletlerine de örnek teşkil edecek olan Selçuklu İktâ sistemini geliştirmişti.⁴² Hz. Peygamber döneminden itibaren olduğu gibi iktâlarda yetki idareye aitti. Sultan ya da yetkili idareciler bir takım arazileri bu amaçla mülkiyeti ile temlikten veya sadece elde edilecek gelirleri belirli müddet kullanmak üzere muvakkaten devredebilirdi.⁴³ Bu uygulamalar yetkinin

⁴⁰ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 85.

⁴¹ Kafesoğlu, "Nizâmülmülk", 9: 332; Muharrem Kesik, "Büyük Selçuklu Devleti Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizâmülmülk (1018-1092)" *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (Bahar 2018): 65-66.

⁴² Göksu, "Nizâmülmülk ve Selçuklu İktâ'nın Şekillenmesindeki Rolü", 47-49.

⁴³ Hz. Peygamber dönemi iktâ uygulamaları için bkz. Oğuzay, *Hz. Peygamber Döneminde Tarım Kültürü*, 64-67.

tamamen merkezi yönetimde olması yönüyle ortaçağ Avrupası'ndaki feodaliteden tamamen farklıydı.⁴⁴

Tarım politikası konusunda Nizâmülmülk'ün Ebû Yûsuf'tan ayrıldığı en belirgin uygulama verginin tahsilinde merkezi sistemin faydalarına vurgu yapmakla birlikte iltizam sistemini kabul etmesiydi. Ancak o mültezimlerin kendi bölgelerindeki halka adil davranmaları için gerekli tedbirlerin alınmasını şart koşmaktaydı. Ebû Yûsuf ise iltizam sisteminin mümkün olduğunca uygulanmamasını doğru bulmaktadır. Ona göre harac vergileri, Hz. Peygamber'in Hayber halkıyla yaptığı yarıcılık anlaşmasında olduğu gibi hasat mevsiminde mahsulün ölçülüp önceden belirlenen oranın tahsil edilmesi şeklinde harac-ı mukâseme⁴⁵ yoluyla tahsil edilmeliydi.⁴⁶ Vergi mükellefi çiftçiler ile devlet arasında aracılara tayin edilmesini sakıncalı görmektedir. Mültezimlerin daha fazla kazanmak hırsıyla köylülere ağır vergiler yükleyebileceğini, vergi tahsilinde kaba davranabileceğini ve hatta çiftçileri gün boyu daha uzun saatler çalışmaya zorlayabileceğini iddia etmektedir. Nihayetinde bütün bunlar devletin bekasını sarsacak bir hoşnutsuzluğa ve güvensizliğe yol açardı.⁴⁷ Nitekim Hz. Ömer döneminde, dünyanın en verimli tarım bölgeleri olan Mezopotamya ve Mısır fethedildiğinde, askerlerin ganimet hakkı olduğu halde, halife bu zenginlik kaynaklarını ganimet olarak taksim etmemiş, eski sahiplerinin ellerinde bırakarak bizzat devlet eliyle vergilerin toplanması yoluna gitmişti. Uzun süren ölçümler ve külfetli tahsil işlemlerine rağmen vergilerin tahsilinde aracılara kullanmamıştı. Gayr-i müslim de olsa buradaki çiftçilerin köleleştirilmesine asla izin vermemişti. Geniş arazilerin bazı kabile veya şahıslara iktâ edilmesi hem toplumdaki adalet duygusunu zedeleyecek hem de devlet karşısında güçlü bir sınıfın oluşmasına sebep olacaktı.⁴⁸

⁴⁴ Ann Katharine Swynford Lambton, "İktâ Üzerine Düşünceler", trc. Halil İbrahim Hançabav, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/2 (2016): 165-184.

⁴⁵ Bu uygulamada mahsulün hasadı beklenir ve elde edilen ürün ölçülerek önceden belirlenen oran dikkate alınarak üçte bir veya dörtte bir şeklinde vergi tahsiline gidilirdi. Bkz. Oğuzay, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Tarım ve Toprak Sistemi*, 345.

⁴⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 48-51; Ayrıca bkz. Buhârî, *Hars ve'l-Muzâraa*, 9, 11, 17; Müslim, *Musâkât*, 1-3, 6; Ahmed b. Yahya b. Cabir el- Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ ve Ömer Enîs et-Tabbâ (Beyrut: Müessesetü'l Ma'ârif, 1987), 34-35.

⁴⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 105-107; bk. Oğuzay, "İlk Dönem İslâm Dünyasında Tarım Politikaları", 2: 336.

⁴⁸ Bkz. Oğuzay, "Hz. Ömer Döneminde Tarım ve Toprak Sistemi", *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu (Sivas, 2-3 Kasım 2017)*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018), 2: 142-143.

Bu uygulama devletin en önemli gelir kaynakları arasında yer alan tarım vergilerinin daha verimli kullanılması amacıyla yaygınlaştırılmıştı. Dönemin şartları gereği, farklı tarım mahsullerinin yetiştirildiği geniş bir coğrafyada her mahsulün hasat mevsiminde bütün köy ve kasabalara memurlar göndermek, her bir çiftçinin mahsulünü ayrı ayrı ölçüp vergiyi tahsil etme yoluna gitmek oldukça zor bir işti. Ayrıca bütün bunların merkezden gönderilen memurlar vasıtasıyla yapılıp, gelirlerin merkezde toplanması ve buradan dağıtımının yapılması oldukça külfetli, zaman alıcı ve maliyeti yüksek bir çalışma gerektirirdi. Tarım arazilerinin yıllık vergi gelirlerinin bölgedeki askerlere, iktâ sahiplerine veya anlaşmalı kimselere devredilmesi bu açılarından oldukça pratik faydalar sağlamaktaydı. Buna ek olarak yaygınlaştırılan iktâ sistemiyle göçebe halkın yerleşik hayata geçmesi ve böylece kontrol altına alınması amaçlanıyordu. Ayrıca tarım arazilerinde asıl olan üretimin devamını sağlamaktı. Fakat en ücra köy ve kasabalara kadar bütün çiftçilerin merkezden takip edilmesi pek mümkün değildi. Hatta karışıklıkların yaşandığı dönemlerde devlet vergiyi dahi toplamakta başarısız olmaktaydı. Dolayısıyla iktâ sisteminin faydalarından biri de tarım alanlarının yakından takip edilerek üretimin geliştirilmesiydi. Zira iktâ sahibi askerler, sorumlu oldukları bölgeleri yakından takip etmekteydiler. Nitekim Nizâmülmülk göreve geldiğinde vilayetlerdeki tarımsal üretimin gerilediğini, buralardan tahsil edilmesi gereken vergilerin kesildiğini görmüştü. Bu nedenle teoride sakıncalarını bildiği halde iktâ sistemini yaygınlaştırarak memleketin her tarafını kontrol altına almayı başarmış ve yeniden üretimi arttırarak devletin ihyasında büyük bir rol oynamıştı.⁴⁹

İktâ sahiplerinin çiftçilere nasıl davrandıklarının takip edilmesi Nizâmülmülk tarafından müstakil bir fasıl olarak ele alınmıştır. İktâ sahiplerinin verginin tahsil edilmesinde hoşgörülü bir yol izlemelerinin gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Alınan vergiler çiftçilerin yaşam standartlarını kısıtlayacak ve onları sıkıntıya sokacak kadar ağır olamazdı. Vergi mükellefi çiftçilerin dertlerini anlatmak veya şikâyetlerini arz etmek için saraya gelmelerine asla engel olunamazdı. İktâ sahipleri bunların aksine davranıp çiftçilere ağır vergiler yükler, verginin tahsilinde sert bir tutum izler veya vergi mükelleflerinin şikâyet hakkını engellerse cezalandırılmaları gerekirdi. Bu cezalar, iktâ sahiplerinin bir daha çiftçilere zulmetmeye cesaret edememesi açısından önemliydi. Zira devletin ve vatandaşların gerçekte idarecisi sultanı. İktâ sahipleri ise ancak belirlenen kanunlar çerçevesinde kendilerine verilen

⁴⁹ Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, trc. Kıvameddin Burslan (İstanbul: Maarif Matbaası, 1943), 59; Ayrıca bkz. Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri", 18-19.

tarım arazilerinin işletilmesi ve vergilerinin toplanmasında görevlendirilen aracı kimselerdi.⁵⁰

Yukarıda bahsedildiği üzere Ebû Yûsuf da çiftçilere güven verecek adil vergi sisteminin oluşturulmasını ve uygulanmasını devletin görevi görmekteydi. Çiftçilerin, vergi memurlarıyla ilgili şikâyetlerini rahatlıkla devlete iletebilmelerinin daima garanti edilmesini vurgulamaktaydı. Gayr-i müslim dahi olsa mükelleflere herhangi bir şekilde gücünün üzerinde vergi yüklenmesini asla doğru bulmamaktaydı.⁵¹

Bu sistemdeki en büyük risk, daha fazla kazanmak amacıyla mültezimlerin, çiftçilere baskı yapması, belirtilenden fazla miktarda vergi istemesi, üretimi arttırmak için çiftçileri daha ağır şartlar altında veya daha uzun saatler çalışmaya zorlaması gibi haksız uygulamalara gitmesi ihtimaliydi. Bu durum nihayetinde tarımın zayıflamasına ve hatta devletin bekasını tehdit eden kitlesel bir hoşnutsuzluğa sebep olurdu. Nitekim Abbasiler döneminde benzer zulüm örneklerinin yaygınlaştığını bildiren Ebû Yûsuf, bu nedenlerle bütün zorluğuna rağmen tarım vergilerinin devlet eliyle toplatılmasını doğru bulmaktaydı. Nizâmülmülk ise pratik faydaları nedeniyle iltizam sisteminin yaygınlaşmasını sağlamış fakat bahsi geçen risklerin önlenmesi amacıyla çiftçilerin şikâyet haklarının sağlanması, teftişlerin yapılması ve görevi kötüye kullanan iktâ sahipleri ve vergi memurlarının cezalandırılması gibi yöntemlerle sıkı tedbirlerin alınmasını gerekli görmekteydi.

Yaygınlaştırılan fakat ilerleyen zamanlarda yeterince kontrol edilemeyen iktâ sisteminin, devletin bekasını tehdit eden en önemli sorunlardan birine dönüştüğü görülmektedir. İktâ sahipleri, verimi arttırmak amacıyla yatırımlar yaptıkları toprakları bir-kaç yıl sonra devretme niyetinde değillerdi. Devletin böyle bir zorlaması da iktâ sahiplerinin gerekli yatırımı yapmamalarına sebep olurdu. Bu nedenle iktâlar ömür boyu verilmeye hatta miras yoluyla bırakılmaya başlandı. İktâ arazilerinin, iktâ sahiplerinin özel mülkiyetine geçirilmesi ise çiftçileri mağdur eden ve tarımsal üretimi zayıflatan, devlete güveni sarsan bir probleme sebep oldu. Ayrıca geniş arazileri ellerine geçiren güçlü kimseler, devleti sarsacak isyanlara kalkışmaya başlamışlardı.⁵² Görüldüğü üzere Nizâmülmülk, iktâ siyasetini teorik detaylarıyla ele almış ve pratikte titizlikle yürüterek tarım arazilerinin daha verimli bir şekilde

⁵⁰ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 27-28.

⁵¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 107-108; 111-126; Ayrıca bk. Oğuzay, "İlk Dönem İslâm Dünyasında Tarım Politikaları", 2: 336-337.

⁵² Bkz. Abdülkerim Özeydin, "Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri", 19.

işletilmesini, buralardan elde edilen vergi gelirlerinin artmasını, askerlerin ve idarecilerin ücretlerinin pratik bir şekilde karşılanmasını sağlamıştı. Muhtemel problemlere karşı aldığı sıkı tedbirler ile uygulamanın devlete ve halka faydalı bir şekilde çalışmasının başarmıştı. Ancak ilerleyen dönemlerde devletin zayıflamasıyla birlikte bu alanda yaşanan ihmal ve suistimaller, zamanla büyük sorunlara sebep olmuştu.

Pratikteki faydaları ve muhtemel riskleri ile birlikte iktâ sistemi dönemin şartlarında yaygın olarak kullanılan bir yöntemdi. Devletin daima kontrolü altında bulundurulması çok önemliydi. Ayrıca zaman içerisinde yaşanan problemler sonrası bir takım düzenlemeler ile geliştirilmekteydi. Örneğin Büyük Selçuklu sistemini esas alan Anadolu Selçukluları tarihi tecrübeden istifade ederek iktâları daha küçük parseller halinde vermişlerdi. Böylece iktâ sahiplerinin büyümesi önlenmişti. Ayrıca komutanların ve iktâ sahiplerinin yetkileri de çeşitli şekillerde sınırlandırılarak merkezi otorite güçlendirilmişti.⁵³

Vergileri toplamak üzere görevlendirilen âmiller dürüst kimselerden seçilmeli ve maaşları devlet hazinesinden verilerek herhangi bir gerekçeyle vergi mükelleflerinden, devlet tarafından belirlenen vergi haricinde bir şey istememeleri ciddiyetle takip edilmesi gereken bir husustu. Ayrıca bu uygulama ile vergi âmilleri ile mükellefler arasındaki ilişkinin daha resmi boyutta kalması ve rüşvetin önüne geçilerek devletin zarara uğratılmasının önlenmesi sağlanacaktı.⁵⁴ Aynı uyarıların benzer ifadelerle Ebû Yûsuf tarafından da yapıldığı görülmektedir. Ona göre de vergi memurları, bütün ücretlerini devletten almalıydı ve belirtilen vergi dışında mükelleflerden en ufak bir şey talep etmelerine izin verilmemeliydi.⁵⁵

4. Arz Talep Dengesinin Korunması

Pazarlarda satılan her şeyin kontrol edilmesi, tartıların denetlenmesi, hilelerin önlenmesi ve insanları iyiliğe çağırıp kötülükten men etmeleri için şehirlere muhtesipler gönderilmesi devletin vazifelerindendi. Tüccarların istedikleri gibi alım-satım yaparak piyasayı kontrol altına almaları, halkın mağdur olmasına sebep olacağından bu takibat sultanın dikkat etmesi gereken hususlardan biriydi.⁵⁶ Hz. Peygamber'in mahsullerini pazara getiren çiftçileri şehir dışında karşılayarak mallarını toptan satın almayı yasaklaması,⁵⁷ köylü ve çiftçiler arasında yapılan anlaşmalarla mahsullerin kontrollü bir şekilde yüksek fiyattan

⁵³ Erkan Göksu, "Türkiye Selçuklularında İktâ", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 26 (Güz 2009): 137-154.

⁵⁴ Bkz. Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 54.

⁵⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 106-107; bk. Oğuzay, "İlk Dönem İslâm Dünyasında Tarım Politikaları", 2: 337.

⁵⁶ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 38.

⁵⁷ Müslim, *Buyû*, 11-12, 14; İbn Mâce, *Ticârât*, 16.

satışını engellemesi⁵⁸ ve özellikle tarım mahsullerinde karaborsacılık yapılmasını şiddetle men etmesi⁵⁹ gibi düzenlemeleri Nizâmülmülk'e kaynaklık eden evrensel prensipler olarak göze çarpmaktadır.

Gazneliler döneminde saray ekmekçilerinin buğdayı stoklaması nedeniyle şehirdeki fırınların un tedarik edemedikleri ve dükkânlarını kapattıkları, bunun üzerine ekmek temin edemeyen halkın durumu saraya ilettikleri örneğini vermektedir. Sultan İbrahim, kendi bilgisi dışında piyasadaki buğdayı toplayıp stoklayan çalışanları idam ettirmiş, stoklardaki buğdayı fırıncılara dağıtarak ekmek çıkarmalarını istemişti. Bundan sonra insanlar kolayca ekmek temin edebilmişti.⁶⁰ Anlaşıldığı üzere halkın temel gıda ihtiyaçlarının karşılanması tarımın öncelikli hedefi olarak görülmektedir. Bilhassa şehirlerde yaşayan halk için temel ihtiyaç malzemelerinin ulaşılabilir ve fiyatlarının da makul seviyelerde olması gerekliydi. Aksi takdirde bilhassa devlet adamlarının uygulamalarından kaynaklandığı düşünülen bir maddi sıkıntı halkı yönetime karşı cephe almaya sevk edebilirdi.

Nizâmülmülk, tarımın gıda tedarikindeki bu hassas rolü nedeniyle devletin, üretimin bol olduğu zamanlarda kıtlık yıllarını düşünerek gerekli stokları yapması ve darlık yıllarında halka yardımcı olmasının zaruriyetine değinmektedir. Sâsânî Hükümdarı Kubâd zamanında yaşanan yedi yıllık bir kıtlık dönemini örnek olarak anlatmaktadır. Bu sıkıntılı yıllarda âmillerine hâkim olan hükümdarın devlet kontrolündeki zahireyi piyasaya sürmesi ve fakirlere erzak yardımında bulunması sayesinde bir tek kimse bile açlıktan ölmemişti.⁶¹ Yani bir taraftan piyasadaki dengeyi bozacak şekilde devlet adamlarının veya tüccarların stoklarına izi vermemesi, diğer taraftan ise kıtlık yıllarında halkın asgari ihtiyacını karşılayabilecek şekilde depolarda hububat buldurması devletin önemli yükümlülükleri arasında gösterilmektedir. İnsanların yönetime güvenmelerini sağlayan bu uygulamaların aynı zamanda devletin bekası açısından hayati bir öneme sahip olduğu belirtilmektedir.

Sonuç

Büyük Selçuklu Devleti'nin bekasını sağlamak amacıyla idarecilere yol göstermek üzere Nizâmülmülk tarafından kaleme alınan Siyâsetnâme'de, tarım politikalarına dair temel meselelerin hassasiyetle ele alındığı görülmektedir. Sultan Melikşah'ın isteği üzerine kaleme alınan eserler arasında birinciliği kazanan bu eser, devletin politikalarını ve hususiyetle araştırma konusunu

⁵⁸ Buhârî, Buyû, 69; Müslim, Buyû, 11-12; İbn Mâce, Ticârât, 15.

⁵⁹ Müslim, Musâkât, 129-130; İbn Mâce, Ticârât, 6.

⁶⁰ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 39.

⁶¹ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 20.

teşkil eden tarım sistemini yansıması bakımından önem arz etmektedir. Zira Nizâmülmülk, sadece eserin müellifi değil, aynı zamanda devletin saygın veziri olarak bu politikaların uygulayıcısıydı.

Söz konusu dönemde tarım, halkın büyük bir kesiminin geçimini sağlaması, temel gıda tedarikinde en önemli kaynak olması ve devlet bütçesindeki büyük payı nedeniyle hayati bir öneme sahipti. Tarih boyunca bütün tarım toplumlarında olduğu gibi Büyük Selçuklu Devleti'nde de tarımın başarılı bir şekilde organize edilmesi halkın refahı ve devletin bekası açısından sultanların öncelikli görevlerinden biri olarak görülmekteydi.

Nizâmülmülk'ün en çok vurgu yaptığı ve başarılı bir yönetimin sırrı olarak ele aldığı adalet kavramının, halkın büyük kesimini oluşturan çiftçilerle ilgili temel ilkelere biri olarak işlendiği görülmektedir. Çiftçilere gücünün üzerinde vergi yüklenmemesi, verginin tahsilinde müsamahakâr ve naif davranılması, vergi memurlarının özenle seçilmesi, çalışmalarının takip edilerek gerekli teftiş faaliyetlerinin yürütülmesi tarım vergilerinin tahsilinde dikkat çekilen başlıca hususlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Vergi mükellefi çiftçilerin şikâyet haklarının sağlanması ve görevi kötüye kullanan memurların diğerlerine örnek olacak şekilde cezalandırılması gerekli görülmüştü. Bu şekilde zirai vergilerin belirlenmesinden en ücra bölgelerde uygulanmasına kadar adil bir sistemin yürütülmesi amaçlamıştı. Böylece, devletine güvenen çiftçilerin üretimi sürdürmesi sonucu gıda problemi yaşanmayacak ve vergilerin devamlılığı sağlanmış olacaktı.

Sultanın, valilerin, iktâ sahiplerinin veya vergi memurlarının herhangi bir sebeple çiftçilerden haksız bir talepte bulunmaları asla meşru görülmemişti. Sultanın alayıyla sefer halindeyken geçtiği köy ve kasabalardan ihtiyacını gidermesi bile doğru değildi. İktâ sahiplerinin daha fazla kar sağlamak için kendi bölgesindeki çiftçileri daha fazla çalışmaya zorlaması veya bir memurun vergi mükellefi çiftçilerden en ufak bir gelir sağlaması şiddetle engellenmesi gereken fiiller olarak değerlendirilmişti.

Çiftçilerin kendi imkânlarıyla yapamayacakları kanal açmak, tarım arazilerini ıslah etmek gibi çalışmaları yapmak devletin görevidi. Devlet bunları yapmadığı takdirde günden güne tarım arazilerinin harap olmasına ve çiftçinin toprağı terk etmelerine sebep olurdu.

Nizâmülmülk'e göre devletin tarım alanındaki görevlerinden biri de yeterli üretimin sağlanması için gerekli tedbirleri almak ve hasat edilen mahsulün piyasadaki serbest arz-talep dengesinin oluşmasını sağlamaktır. Art niyetli devlet adamlarının veya tüccarların piyasayı daraltmasına, insanların gıda temininde zorluklar çekmesine sebep olan uygulamaların engellenmesini gerekli görmekteydi. Diğer taraftan, kıtlık yıllarında halkın asgari geçimini

sağlayabilmek için devlet kontrolünde erzak depolanması gibi tedbirlerin gerekliliğine vurgu yaptığı görülmektedir.

Referanslarını büyük oranda İslâm kaynaklarından almış olan Nizâmülmülk'ün önceki İslâm âlimlerinin bu alandaki eserlerinden de istifade ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca o, din veya millet ayrımı yapmaksızın topluma, devlete ve insanlığa faydalı gördüğü evrensel değerleri başarılı örnekler olarak sunmaktadır. Sâsânî İmparatorluğunun tecrübelerinden istifade ettiği gibi dönemin şartlarını ve problemlerini göz önüne alarak yeni uygulamalara da gittiği anlaşılmaktadır. Doğal olarak onun bu alanda oluşturduğu çerçeve, Hz. Peygamber'in bazı düzenlemeler ile şekillendirdiği ve sonraki dönemlerde İslâm dünyasında sistemleşen tarım uygulamalarıyla örtüşmektedir. Nitekim onun bu alandaki görüşlerinin, Ebû Yûsuf'un Kitâbü'l-Harâc adlı eserinde daha geniş bir şekilde ele aldığı tarım politikaları ile büyük oranda benzerlik arz ettiği görülmektedir.

Kaynakça / Reference

- Bayram, Mikail. "Türkiye Selçuklularında Köy Teşkilâtı". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 6 (Bahar 2017): 53-64.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Cabir. *Fütûhu'l-büldân*. Thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ - Ömer Enis et-Tabbâ. Beyrut: Müessesetü'l-Ma'ârif, 1987.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cûfî. *Şahîhu'l-Buhârî*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî - Muhibbüddin el-Hatîb. 4 Cilt. Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1400.
- Bundârî. *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*. Trc. Kıvameddin Burslan. İstanbul: Maarif Matbaası, 1943.
- Demirci, Mustafa. "İktâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22: 43-47. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî. *Kitâbü'l-Harâc*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1979.
- Erkal, Mehmet. "Âmil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3: 58-60. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Göksu, Erkan. "Türkiye Selçuklularında İktâ". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 26 (Güz 2009): 137-154.
- Göksu, Erkan. "Nizâmülmülk ve Selçuklu İktâ'nın Şekillenmesindeki Rolü". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 8 (Bahar 2018): 147-164.
- Adaloğlu, Hasan Hüseyin. "Siyâsetnâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37: 304-306. İstanbul: TDV Yayınları 2009.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce*. Thk. Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, ts.
- Kafesoğlu, İbrahim. "Nizâmülmülk". *İslam Ansiklopedisi*. 9: 332. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964.
- Kallek, Cengiz. *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi: Harac ve Emval Kitapları*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Karadeniz, Yılmaz. "Selçuklu Devleti'nin Sınırları ve Ordusu'nun Sasani Devleti İle Benzerliği Meselesi". *Asia Minor Studies* 6/11 (Ocak 2018): 134-144.
- Kesik, Muharrem. "Büyük Selçuklu Devleti Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizâmülmülk (1018-1092)". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (Bahar 2018): 53-81.

Lambton, Ann Katharine Swynford. "İktâ Üzerine Düşünceler". Trc. Halil İbrahim Hançabay. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25/2 (2016): 165-184.

Menekşe, Ömer. "İslâm Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi ve Nizâmülmülk Örneği". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 5/3 (2005): 193-211.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Şahîhu Müslim*. Riyâd: Dâru's-Selâm, 1421/2000.

Nizâmülmülk, Ebû Ali Hasen b. Ali b. İshâk et-Tûsî. *Siyâsetnâme*. haz. M. Altay Köymen. Ankara: TTK Yayınları, 2016.

Ocak, Ahmet. "Nizâmülmülk'ün Dinî ve Fikrî Hayatı". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 8 (Bahar 2018): 35-44.

Oğuzay, Fatih. "İlk Dönem İslâm Dünyasında Tarım Politikaları". *II. Uluslararası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Sempozyumu (Çanakkale 2-4 Kasım 2018)*. ed. Dinçay Köksal. 2: 326-339. Çanakkale, 2018.

Oğuzay, Fatih. "Hz. Ömer Döneminde Tarım ve Toprak Sistemi". *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu (Sivas, 2-3 Kasım 2017)*. ed. Ali Aksu. 2: 93-143. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018.

Oğuzay, Fatih. *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Tarım ve Toprak Sistemi*. Bursa: Emin Yayınları, 2016.

Oğuzay, Fatih. *Hz. Peygamber Döneminde Tarım Kültürü*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008.

Özaydın, Abdülkerim. "Nizâmülmülk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33: 194-196. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Özaydın, Abdülkerim. "Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 8 (Bahar 2018): 1-31.

